

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

ΑΘΗΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Διατομικότητα: Κείμενα για μια οντολογία της σχέσης

Επιμέλεια, εισαγωγή: Μιχάλης Μπαρτσιδής

Μετάφραση: Λουκία Μάνο-Χρηστίδη

Εκδόσεις νήσος, 2014

Η ανθολογία κειμένων *Διατομικότητα: Κείμενα για μια οντολογία της σχέσης* είναι ένα βιβλίο που στοχάζεται, αποσαφηνίζει και φέρνει νέα πνοή σε μια από τις πιο επίμονες συζητήσεις στην πολιτική φιλοσοφία και θεωρία, με διαρκές ενδιαφέρον και κρίσιμη σημασία στην εποχή μας: το ερώτημα της κοινωνικής σχέσης. Με αυτή την έννοια, είναι μια πολύτιμη συμβολή στις σύγχρονες εντατικές απόπειρες εκπόνησης ενός εννοιολογικού λεξιλογίου για την κατανόηση των διαδικασιών παραγωγής και ενεργοποίησης του «συλλογικού», που δεν ανάγονται ούτε στην ατομικότητα ούτε στην ολότητα. Η οξυδερκής και ευαίσθητη επεξεργασία του Μιχάλη Μπαρτσιδμή μετατρέπει την προβληματική της διατομικότητας σε έναν νευραλγικό ερευνητικό κόμβο, μέσω του οποίου αναδιατυπώνονται και διασταυρώνονται γενεαλογίες, επιχειρήματα, πολιτικά επίδικα και νοηματικές αποχρώσεις. Κι έτσι, χαρτογραφώντας τη διατομική προβληματική, δηλαδή τη σκέψη για το σχεσιακό χαρακτήρα της ανθρώπινης κοινωνικής πραγματικότητας, το βιβλίο *επιτελεί* τη διατομικότητα στην πυκνή, διακειμενική αρχαιολογία της.

Η μετάφραση της Λουκίας Μάνο-Χρηστίδη είναι μια υποδειγματική ενσάρκωση ότι δεν χάνεται μόνο κάτι στη μετάφραση αλλά και πολλά, απρόσμενα, κερδίζονται. Η μεταφραστική της προσέγγιση δεν είναι απλώς και μόνο γλωσσική απόδοση (όχι ότι υπάρχει τίποτε το απλό σ' αυτήν), αλλά και σημασιολογική, γραμματολογική και εν τέλει θεωρητικοπολιτική και φιλοσοφική πραγμάτευση, όπως άλλωστε μαρτυρεί το δοκίμιό της «Σημείωμα για τη μετάφραση». Με την έκδοση του βιβλίου αυτού, οι εκδόσεις νήσος αποδεικνύουν ξανά ότι παραμένουν ανυποχώρητα αφοσιωμένες στην υπόθεση της σύγχρονης ριζοσπαστικής πολιτικής θεωρίας.

Η προβληματική που αναπτύσσει το βιβλίο, με τη μεστή και μακροσκελή εισαγωγή του Μιχάλη Μπαρτσιδμή και με την εύστοχη και σταθμισμένη επιλογή των κειμένων, παρεμβαίνει σε ένα τοπίο «ναρκοθετημένο» από δυο ισχυρά φιλοσοφικά μοντέλα που έχουν, με το δικό τους τρόπο το καθένα, διεκδικήσει αξιώσεις «καθεστώτος αλήθειας» στη δυ-
ΑΣΙΟΛΟΓΙΚΑ, ΤΕΥΧ. 31, ΑΝΟΙΞΗ 17

τική μεταφυσική. Η θεώρηση του Μπαρτσίδη για τη διατομική παραγωγή της υποκειμενικότητας ανασκευάζει τόσο την αυτάρεσκη ουσιοκρατία του φιλελεύθερου απομονωμένου και ανταγωνιστικού ατομικού υποκειμένου όσο και την ιστορικο-ανθρωπολογική θεμελίωση της περικόλειστης, συναθροιστικής κοινότητας. Αποφεύγοντας και τις δυο παραπάνω αναγωγικές προσεγγίσεις, η ανθολογία εισχωρεί σε βάθος στη συνθήκη της καταστατικής έντασης του υποκειμένου, δηλαδή την εύθραυστη και ενδεχομενική συνθήκη της ταυτόχρονης δυνατότητας και αδυνατότητάς του, ανοίγοντας το δρόμο για μια σύνθετη, ανανεωτική και ανήσυχη εννοιολόγηση του κοινωνικού δεσμού μέσα από την κριτική οπτική της διατομικότητας.

Η πολιτικοθεωρητική σκευή της διατομικότητας ως κριτική φιλοσοφική στάση μάς θυμίζει ότι η κριτική δεν συνιστά αδρανή και απεμπλεγμένη ενατένιση, αλλά ηθικοπολιτική πρακτική που εμπλέκει (και εμπλέκεται με) τις κυρίαρχες συνθήκες και τις κυρίαρχες νόρμες αφαιρώντας τους την αύρα της οντολογικής θεμελίωσης. Η προβληματική της διατομικότητας σηματοδοτεί μια καθοριστική μετατόπιση στη γνωσιοθεωρητική πρόσληψη των κατηγοριών του υποκειμένου, από την άποψη της κριτικής προς τα ιστορικά εδραιωμένα καθεστώτα διανοητότητας που διέπουν την οντολογία του κλασικού υπερβατικού ατομικού υποκειμένου. Σηματοδοτεί μια καίρια μετατόπιση προς την ανάδειξη του σχεσιακού χαρακτήρα της ανθρώπινης πραγματικότητας.

Τα κείμενα που απαρτίζουν τον τόμο (Balibar, Chiesa, Culioli, Deleuze, Del Lucchese, Goldman, Habermas, Hegel, Kojève, Lacan, Lecercle, Marx, Morfino, Normand, Simmel, Simondon, Spinoza, Freud, Virno, Weber) παρέχουν το εννοιολογικό λεξικό που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την παραγωγή και σύσταση της κοινωνικής σχέσης και σχεσιακότητας. Το καθένα ξεχωριστά και στο σύνολό τους, τα δοκίμια του τόμου προσφέρουν πολύτιμους οδοδείκτες για μια εναλλακτική δυνατότητα πέρα από τη μεταφυσική του ατόμου και έναντι των κατεστημένων διπλών ατομικότητα-υποκειμενικότητα και ατομικότητα-συλλογικότητα που μας κληροδότησε ο δυτικός και δυτικοκεντρικός Λόγος.

Η καταγωγή του όρου «διατομικότητα» (transindividualité) έχει συνδεθεί με το έργο του Ζιλμπέρ Σιμοντόν, ο οποίος αμφισβήτησε την προνομιακή θέση που είχε επιφυλάξει η δυτική σκέψη στην αρχή της ατομικότητας και της εξατομίκευσης. Την λέξη είχε, ωστόσο, ήδη χρησιμοποιήσει ρητά ο Αλεξάντρ Κοζέβ στο πλαίσιο της ερμηνείας του Χέγκελ, για να την επαναφέρει και επανενεργοποιήσει αργότερα ο Ζιλ Ντελέζ διαβάζοντας το έργο του Σπινόζα. Την επεξεργάζεται εκ νέου και τη διανοίγει ο Ετιέν Μπαλιμπάρ από τη σκοπιά της διαλεκτικής, επιστρατεύοντας διάφορες και διαφορετικές στιγμές στην ιστορία της δυτικής σκέψης, όπως Σπινόζα, Χέγκελ και Μαρξ, για να αποδομήσει το δίπολο «ατομικό»-«συλλογικό» και να εννοιολογήσει την αμοιβαία συγκρότησή τους.

Η ηθικοπολιτική βία της επιστημικής νόρμας που αφορά τη νεωτερική, καπιταλιστική και πατριαρχική κυριότητα του «ατόμου» έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στο ότι παραγνωρίζει τη διαμορφούμενη κοινωνικότητα και την ιστορικότητα μέσα στην οποία συγκροτούνται τα υποκείμενα ως υπαρκτά, αναγνωρίσιμα και βιώσιμα. Η διατομική συγκρότηση της υποκειμενικότητας σημαίνει ότι το υποκείμενο δεν είναι ούτε άτμητο και

ατομικό, ούτε οργανικό ή λειτουργικό μέρος μια ολότητας. Παραπέμπει, έτσι, σε μια πολιτική που δεν ανάγεται ούτε στον ατομισμό της διαφανούς και ελεύθερης βούλησης ούτε στην κοινοτική επιθυμία για μια κλειστή και αδιαίρετη ταυτότητα. Το ζητούμενο, λοιπόν, δεν είναι να προβούμε σε μια ηθική επιλογή ανάμεσα στην «κακή» ατομικότητα και στην «καλή» συλλογικότητα. Αλλά το διαρκές επίδικο είναι να εκπονήσουμε μια θεωρητική προβληματική για την ηθικοπολιτική επιτελεστικότητα της διατομικότητας, που αφορά τη σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο, άλλα υποκείμενα και τις συνθήκες παραγωγής τους.

Το πολιτικό ερώτημα που απορρέει από την κριτική στην ατομικιστική ανθρωπολογία του φιλελευθερισμού είναι πώς μετασχηματίζουμε τις συστατικές σχέσεις και συνθήκες που μας παράγουν ως υποκείμενα, δεδομένου μάλιστα ότι αυτές οι συνθήκες δεν μας συγκροτούν οριστικά και αμετάκλητα, μια κι έξω, αλλά μας παράγουν διαρκώς, μας μετασχηματίζουν, μας προσαρμόζουν και μας αλλοτριώνουν, αποκρύπτοντας μάλιστα τις σχέσεις εξουσίας που διέπουν αυτή τη διαδικασία κοινωνικής σύστασης, όπως το εμπόρευμα συγκαλύπτει την εργασία που το παρήγαγε στο πλαίσιο της καπιταλιστικής πολιτικής οικονομίας και ως τέτοιο συγκροτεί την καθημερινή «εξατομικευτική» εμπειρία των υποκειμένων-ιδιωτών-καταναλωτών (σύμφωνα με την μαρξική έννοια του φετιχισμού του εμπορεύματος). Με αυτή την έννοια, το ερώτημα της σχεσιακότητας αφορά με τρόπο καίριο τη σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και τις συνθήκες συγκρότησής του, μιας συγκρότησης που διεξάγεται μέσω της διαρκούς εμπλοκής πολλαπλών άλλων εντός συγκεκριμένων συνθηκών.

Η ανθολογία παρέχει πολλαπλές διαδρομές πρόσβασης στη διατομική προβληματική. Αν υπάρχει μια «κόκκινη γραμμή» που διαπερνά το θεωρητικό εγχείρημα που μας προτείνει ο Μπαρτσίδης, αυτή στοιχειοθετείται από τη συνάντηση (ή, σπινοζική *σύμπλεξη*) μεταξύ Μαρξ και Σπινόζα. Για μένα, που διαβάζω αυτό το θεωρητικό εγχείρημα και ως απάντηση στην κρίση του σύγχρονου μαρξισμού, καίριος «οδοδείκτης» για την ηθικοπολιτική επιτελεστικότητα της διατομικότητας είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Ετιέν Μπαλιμπάρ διαβάζει την *Εκτη Θέση* για τον Φόνερμαπαχ του Μαρξ. Αλλά και για τον Μπαρτσίδη φαίνεται ότι η *Εκτη θέση* αποτελεί εμβληματική διατύπωση της έννοιας της διατομικότητας: «η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που κατοικεί στο μεμονωμένο άτομο. Στην ενεργό της πραγματικότητα, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων». Η θέση του Μαρξ συνιστά, μας λέει ο Μπαλιμπάρ, «μια επιτελεστική χειρονομία» που μεταβάλλει το νόημα όλων των όρων που περιλαμβάνει. Ας σημειώσω ότι με τη λέξη «επιτελεστικό» ο Μπαλιμπάρ εννοεί εδώ *μετασχηματισμο* και *μετασχηματιστικό*, με τρόπο ανοικτό και απροσδιόριστο, και όχι ουσιακό και τελεολογικό. Στην ανάγνωση του Μπαλιμπάρ, η διατύπωση του Μαρξ επιτελεί ένα εναλλακτικά οντολογικό ή ένα αντι-οντολογικό νόημα εναλλακτικό των αντιθετικών κατηγοριών «άτομο»-«κοινωνία», παραπέμποντας σε μια «οντολογία της σχέσης». Ο Μπαλιμπάρ επισημαίνει προσφυσώς ότι η φράση του Μαρξ κοινωνικοποιεί την οντολογία, όχι με την έννοια της υπαγωγής της σε κάποια προϋπάρχουσα θεμελιώδη αρχή αλλά με την έννοια της «μετάφρασης» κάθε οντολογικού προβλήματος σε κοινωνικό πρόβλημα (σ. 358). Κι έτσι, το ανοικτό και απροσδιόριστο κοινωνικό «σχετί-

ζεσθαι» αναδύεται ως «συστατικό οντολογικό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου», όπου η ετερογένεια παραμένει ό,τι έχουν κοινό τα υποκείμενα που συσχετίζονται.

Με αυτή την έννοια, τούτο το βιβλίο φωτίζει την καταστατική απορία του υποκειμένου, έτσι όπως αυτή επιτελείται καθώς το υποκείμενο παράγεται και καθίσταται παραγωγικό: δηλαδή διακρίνεται από μια ενδεχομενική και αστάθμητη επιτελεστικότητα. Αλλά καθίσταται «παραγωγικό» ακόμη και με την κατά Μαρξ έννοια της παραγωγής, που μας καλεί να επανεξετάσουμε κριτικά το «απομονωμένο άτομο» της αστικής κοινωνίας, ή το άτομο του εγωιστικού και «κτητικού ατομικισμού» (Μακφέρσον) ως κοινωνικό. Όπως μας θυμίζει η διορατική διατύπωση του Μαρξ: η παραγωγή δεν δημιουργεί μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο (Grundrisse, σελ. 92).

Ως προσέγγιση της οντολογίας της σχέσης, η διατομικότητα αφορά επίσης καταστατικά τη σχεσιακή σύλληψη της εξουσίας: δηλαδή, τις σχέσεις εξουσίας που θέτουν τους όρους και τα όρια της υποκειμενοποίησης με γνώμονα την επιστημική νόρμα του διαφανούς και αυτόβουλου εαυτού. Την ίδια στιγμή, ανασκευάζει μια παγιωμένη αντίληψη για την υποκειμενοποίηση, σύμφωνα με την οποία το άτομο προηγείται χρονο-οντολογικά του υποκειμένου. Ενεργοποιεί, τρόπον τινά, το αλτουσεριανό ερώτημα του πώς εγκυβόλησθε ως υποκείμενα, υπό το πρίσμα, όμως, μιας εμφαντικής προβληματοποίησης της χρονο-οντολογικής προτεραιότητας του «ατόμου». Το πλαίσιο της διατομικότητας μάς επιτρέπει να ξανασκεφτούμε το υποκείμενο, το από-κοινού και την πολιτική με έναν μεταθεμελιωτικό τρόπο, χωρίς να καταφεύγουμε στην αναγωγή του υποκειμένου στο ναρκισσιστικό πλαίσιο του εαυτού και του «εμείς» σε μια μονολιθική, αδιαίρετη και αποκλειστική ταυτότητα.

Η συγκρότηση και η απο-συγκρότηση των υποκειμένων ως δυναμικών αποτελεσμάτων των σχέσεων εξουσίας είναι μια διαδικασία διαρκής και διαφεύγουσα, ατελής και εύθραυστη. Τα ανθρώπινα υποκείμενα δεν συνδέονται απλώς και μόνο με άλλα ανθρώπινα υποκείμενα, αλλά συνδέονται επίσης με καθεστώτα κανονικότητας που ρυθμίζουν την εμβέλεια της συσχέτισης προσδιορίζοντας εκ των προτέρων, θα έλεγα, τι καθιστά ένα υποκείμενο αναγνωρίσιμο και επιθυμητό, ή, αντίθετα, αδιανόητο και ανεπιθύμητο. Η ηθική συνάντηση με τον άλλο ή την άλλη, ως εκτοπισμός από τον αυτο-κυρίαρχο εαυτό, οργανώνεται από την κανονιστική βία που υπάγει κάποιες μορφές ζωής και σχέσης στο επίπεδο του αδιανόητου και του αβίωτου, περιορίζοντας αλλά και επιτρέποντας, με αυτούς τους όρους, τη δράση και τις αντιστάσεις του υποκειμένου.

Με αυτή την έννοια, η ηθική της διατομικότητας είναι ταυτόχρονα πολιτική, καθόσον –ή, στο βαθμό που– δεν ενεργεί συγκαλύπτοντας το ζήτημα της εξουσίας και αναπαράγοντας τις βουλησιαρχικές παραδοχές του ατομιστικού φιλελευθερισμού. Μας παρέχεται, έτσι, μια θεώρηση της «δυνατότητας για δράση» [agency] που δεν βασίζεται στην αντίληψη ενός εαυτού απαθούς και αδέσμευτου από σχέσεις εξουσίας, αλλά στις διατομικές δυνατότητες εκ-στατικών υποκειμένων που γίνονται και ξεγίνονται, ποιούν και ποιούνται, συγκροτούνται και απο-συγκροτούνται, υπάγονται και υποκειμενοποιούνται. Με άλλα λόγια,

το πολιτικό γεγονός δεν θεμελιώνεται στην αυτόρκτη κυριαρχία και αυτοκυριαρχία του εαυτού, αλλά στην αναγνώριση των ορίων της όποιας κατανόησης του εαυτού μας, δηλαδή στην αναπόφευκτη τρωτότητά του. Η διατομικότητα, ως έκθεση και διαθεσιμότητα μιας κοινωνικά και πολιτικά κείμενης τρωτότητας, που η Χάνα Άρεντ έχει σηματοδοτήσει με τη φράση «αφηρημένη γύμνια που είναι ο άνθρωπος», έχει κρίσιμες συνδηλώσεις σήμερα, και μάλιστα υπό το πρίσμα της βιοπολιτικής της Ευρώπης-Φρούριο.

Όπως εξηγεί ο Μπαρτσίδης: «με την οντολογία της σχέσης η κλασική έννοια του ατομικού όντος ως Ουσίας-Υπόστασης [...] [Δ]εν συλλαμβάνεται η σχέση ως κάτι που συμβαίνει μεταξύ δύο ουσιών αλλά, αντιθέτως, η σχέση είναι η ίδια η πραγματικότητα. Το ίδιο το ον δεν “είναι” αλλά εμφανίζεται ως κάτι που “γίνεται” εντός της σχέσης» (σ. 31). Η διατομικότητα δεν αφορά, λοιπόν, μια σχέση που διαμείβεται μεταξύ ήδη συγκροτημένων και υποστασιοποιημένων αυτόβουλων υποκειμένων. Αφορά την πολιτική συνθήκη συσχέτισης ανάμεσα σε εκτεινόμενα, εκ-στατικά και εκτοπισμένα υποκείμενα, όπου ο εκτοπισμός έχει τόσο την έννοια της δεκτικής συσχέτικότητας με την ετερότητα, όσο και την έννοια της δομικής εξάρτησης από κοινωνικές νόρμες που το υποκείμενο ούτε επιλέγει ούτε ελέγχει. Επομένως η διατομικότητα έχει να κάνει με την εντατική, εύθραυστη και ενδεχομενική διεργασία της συν-κίνησης πέρα από το αυτόρκτης, κυρίαρχο και κυριαρχικό άτομο νοούμενο συμβατικά ως υπερβατικό προϋποτιθέμενο της δράσης. Είναι μια συνθήκη συγκρότησης και απο-συγκρότησης, έντασης και διαφοράς: μια συνθήκη του «εκτός εαυτού», με βαρύνουσες πολιτικές συνδηλώσεις, αφού, όπως το έχει διατυπώσει ο Ζακ-Λυκ Νανσύ, «η πόλις προϋποθέτει τη σχέση».

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα διάσταση που η ανθολογία επιτρέπει να στοχαστούμε ως όψη της διατομικής προβληματικής είναι η ανανεωτική και αποδομητική επεξεργασία της φαινομενολογίας μέσα από το πρίσμα και το πνεύμα του γαλλικού εγγελιανισμού, το οποίο εκτείνεται από τη θεώρηση του Ζακ-Λυκ Νανσύ για την «αεργό κοινότητα» έως το στοχασμό της Τζούντιθ Μπάτλερ για τους όρους επιτελεστικής συγκρότησης και υλοποίησης του εκ-στατικού υποκειμένου. Η συνεκτική αυτή θεώρηση συνιστά απαραίτητη κριτική στην πρόσφατη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον ορισμό του πολιτικού υποκειμένου με βολονταριστικούς και κυριαρχικούς όρους.

Στο πλαίσιο αυτής της αναθεώρησης του υποκειμένου από τη σκοπιά των ορίων της κυριότητάς του, η παραδοχή του ίχνους της έλλειψης, της απώλειας και της τρωτότητας που εγκαινιάζει την υποκειμενικότητα, σε όλη τη διατομική της φασματικότητα, δεν συνιστά ηθική ανεπάρκεια ούτε πηγή πολιτικής αδράνειας, αλλά πολιτική συνθήκη υποκειμενοποίησης που κινητοποιεί το από-κοινού-είναι-στον-κόσμο. Αυτή η οντολογικά επισημειωμένη θέση, που δεν αφήνει τον εαυτό να κατέχει (ως ιδιοκτησία ή ως γνωσιακός έλεγχος) πλήρως τον εαυτό του, είναι, παραδόξως, ο πόρος που μας επιτρέπει να συνάπτουμε και να (υπο-)φέρουμε τους πιο επιδραστικούς ηθικούς και πολιτικούς δεσμούς μας. Αυτό που περιορίζει τις πράξεις μας συνιστά, παραδόξως, την αστάθμητη συνθήκη της παθιασμένης δυνατότητάς μας για πράξη και αντίσταση, αλλά και μετασηματισμό των ιδίων των συστατικών μας σχέσεων και σχεσιακών εαυτών. Από την ενεργοποίηση αυτής της

διαλεκτικής αντιξοότητας που αναδεικνύει η διατομική κριτική απορρέει, κατά τη γνώμη μου, το ερώτημα της χειραφετησιακής πολιτικής αλλά και της ριζοσπαστικής ενεργοποίησης της δημοκρατίας στις σύγχρονες ιστορικές περιστάσεις.

ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΘΕΩΡΙΑΣ & ΚΡΙΤΙΚΗΣ-ΑΝΟΙΞΗ 2017

ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΚΙΟΥΡΑΣ: Η "φασουστική" κριτική
στο Πανεπιστήμιο

ΧΑΡΗΣ ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ: Η σχολή της Φραγκφούρτης
και ο Λόγος της ποινικής καταστολής

ΑΛΕΚΟΣ ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ: Δύο θέσεις του
Max Horkheimer για τον ολοκληρωτισμό

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΕΡΖΟΓΛΟΥ: Ετιέν-Λουί Μπουλλέ.

Επιστημολογικές προϋποθέσεις της
αρχιτεκτονικής ουτοπίας

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΜΠΑΡΤΣΙΔΗΣ: Adam Smith. Όψεις
και όρια του κλασικού φιλελευθερισμού

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ: Ο Ζακ Ντεριντά για
τη "μη ηθική" διάσταση της ηθικής

ΝΙΚΟΣ ΦΟΥΦΑΣ: Κριτική της αλλοτριωμένης
εργασίας

ΑΘΗΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ: Διατομικότητα: Κείμενα
για μια οντολογία της σχέσης. Βιβλιοκριτική

31
νήσος